

ESZTERGOM
A
TATÁRJÁRÁS KORÁBAN.

IRTA
MAGYARY SZULPICZ.

Megjelent az „Esztergom” 1877. évi folyamában.

ESZTERGOM, 1877.
NYOMATOTT BUZÁROVITS GUSZTÁVNÁL.

ESZTERGOM A TATÁRJÁRÁS KORÁBAN.

Ne vélje a szives olvasó, hogy valami igen ismeretes dologról akarunk a következőkben szólni. Igaz ugyan, hogy már többen írtak e tárgy felől: de a mellett, hogy nem egy balvéleményt ápoltak, nem is méltattak azt annyi figyelemre, a mennyit a dolog érdekes volta megkíván. Meg vagyunk győződve, hogy az adatok szétszórta és gyér voltánál fogva a mi elbeszéléstünk sem lesz tökéletes és kimerítő; sőt megeshetik, hogy a járatlan vidéken eltévedünk, a miért is a szives utbaigazítást mindenkor a legnagyobb örömmel fogadjuk: de hiszszük, hogy sikerül helyreigazítanunk néhány olyan tévedést, a mely a város múltjának helyes megítélésében gátolt bennünket. S azért nem is kérünk bocsánatot, hogy városunk történetének ezt a részét a a kedő világosságba helyezni iparkodunk.

Csalódik a ki azt hiszi, hogy Esztergom a tatárjárás koráig hazánk fővárosa vala; hogy a tatárok teljesen elpusztították és lakosságát kiölték; és hogy ezóta nemcsak megszűnt Magyarország fővárosa lenni, hanem folytonosan hanyat-

lott is, mignem napjainkban oda jutott, hogy kénytelen régi dicsőségének utolsó foszlányaitól is megválni. Csalódik pedig azért, mert mai értelemben vett fővárosa Árpádházi királyaink korában honunknak nem is volt, s így Esztergom sem lehetett az; Rogerius előadása a város ostromáról és pusztulásáról nagyrészen mesebeszéd; a tatárok elvonulása után pedig a város csakhamar helyreállott, gyarapodott, sőt virágzásának tetőpontját csakis ezután érte el.

Igaz ugyan, hogy királyaink főleg a XII. században gyakrabban időztek itt, s ennél fogva nem egy országos érdekű eseménynek vala színhelye Esztergom. — De még ez a körülmény is, a mely a mellett bizonyítana, hogy ez a város vala a királyok székhelye, már a XII. század végű éveiben megváltozott.

Ekkor ugyanis Jób (1185—1203), egy vasjellemű férfiú ült az esztergomi érseki széken. A külföldön pedig az egyház és állam között való szomorú harcok dúltak. Ilyen viszálykodások csirái hazánkban is mutatkoztak III. István és Imre király korában. Jób érsek ezek kifejlődésének meggátlására a legalkalmasabb eszköznek azt hitte, ha békesség idején jogait ünneptélyesen elismerteti a világi hatalom által. Azért a magyar királyoktól régi jogainak megerősítését kérte, és meg is nyerte. Hogy érseki széke tekintélyét és jogainak sérthetetlen voltát még inkább emelje, a római pápáktól ugyszólván minden egyes jogának és kiváltságának biztosítására külön bullát eszközölt ki, és a midőn a rosszul értesült pápa őt egyben másban megakará rövidíteni, nem kimélve agg korát, Rómába

utazott, és onnan méltatlanul sértett jogaiban megerősítve tért vissza¹⁾.

Úgy látszik 1198 táján némi viszálykodása vala a királylyal. Ő tehát attól tartván, hogy ha a király és érsek együtt laknak az esztergomi vár szűk területén, a fölmerülhető félreértések könnyen nagyobb zavarokra adhatnak okot: Imrétől a kibékülés után az esztergomi várbeli királyi palotát érseksége számára kérte. Az Endre herczeg által előidézett villongások miatt a nagy befolyással bíró egyházi rend és főleg a magyar papi fejedelem kedvét keresni kénytelen király át is engedte azt 1198-ban oly kikötéssel, hogy szükség esetében az érsek a királyi családot befogadni tartozzék²⁾.

Ez adomány által Esztergom megszűnt a királyok városa lenni. Régi híre és dicsősége, a melyet a külföldi krónikások is emlegettek, nem enyészett ugyan el; régi fénye és gazdagsága pedig még növekedett; sőt a várbeli királyi palota is csak a tatárjárás után ment át véglegesen az érsekség birtokába: mindazáltal a királyok ritkábban tértek be elhagyott fészükbe, s Esztergom nem vala többé az uralkodó ház családi ünnepélyeinek színhelye.

Egyedül még IV. Béla király időzött szívesen e városban, s neje 1239-ben itt szülte a trónörököst. Róbert érsek a király újszülöttének, szt. István emlékére, a ki szintén azon a helyen

¹⁾ Memoria Basilicae Strigoniensis . . 56 l.

²⁾ Mon. I. 156 l. Így idézzük rövidség kedviért a megbízható adatok ama kitűnő tárát, a melyet Knauz kanonok ur ily cím alatt bocsátott közre: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.

született és lön megkeresztelve, István nevet adott a szt. keresztségben. A keresztelés szt. Lukács ünnepén (okt. 18.) nagy ünnepélyességgel történt, s a király örömében ajándékokat osztogatott, és a nép közé nagy mennyiségű pénzt szóratott. A királyi gyermek világra jötté előtt országszerzte könyörgések tartattak a királyné szerencsés szüléseért¹⁾.

Úgy látszik e körülménnyel van kapcsolatban az az oklevél, a melyet az érsekség néhány héttel ez ünnepélyes keresztelő előtt (szept. 29.) nyert, s a melyben IV. Béla felsorolván az érsekeknek a királyi ház érdekeinek előmozdítása körül szerzett érdemeit, egyebek közt megengedi, hogy az érsek a vár alatt tisztjei és szolgálái számára várost építsen, s abban minden szombaton hetivásárt tarthassanak²⁾. — A hely, a melyet az új városka építésére engedett a király, a várhegy tövében fakadó meleg forrástól, a melynek vize a kis Dunába folyt, a Veprech nevű érseki toronyig terjedt. — Nem nehéz ebben a régi viziváros határait ismernünk, mert az említett meleg forrás nem más, mint az, a melynek vizét a Ferenczrendiek posztógyárjukban használták, az a torony pedig csaknem azon a helyen állott, a hol most a vízemelő gép épülete van. — A mi ez érseki városból 1239. őszétől 1241. tavaszáig épült, az édes-kevés lehetett, és ezt is aligha kimélte meg a tatárok romboló dühe, de azután csakhamar felépült. Ime! tehát közvetlen a tatárjárás után az Esztergom neve alatt összefoglalt községek egygyel szaporodtak.

¹⁾ Mon. I. 331. — ²⁾ Mon. I. 329.

I.

ESZTERGOM A TATÁRJÁRÁS ELŐTT.

A régi nagyságnak homályos tudata és a város határában több helyütt előtűnő romok azt a balvéleményt szülték, hogy a régi Esztergoma mostani Déda csárdától a doroghi és táthi hegyekig terjedt. Azonban őrizkedjünk a csalódástól. A régi város (*vicus Strigoniensis*) azon a területen feküdt, a melyet Esztergomnak a mult században még fennállott falai vettek körül; tehát a hévvíz és a mai ároksor valának szélső határai. Ezen kívül, azokon a téreken, a hol ma aranykalászkok tengere hullámszik, avagy a lábas jószág legelész, egyes kisebb helységek, kolostorok, majorságok, kertek és földek feküdtek, a melyek különálló községek és uri birtokok voltak; és noha mellékneveket Esztergomtól nyerték (*de Strigonio, iuxta, apud, prope Strig.*) mindazáltal a szoros értelemben vett Esztergomnak sem birtokához, sem joghatósága alá nem tartoztak, épen úgy, mint napjainkban Szt-Györgymező, Szent-Tamás és Viziváros. Megkísértjük röviden előadni a mai városi határnak helyrajzi viszonyait a tatárok betörése előtt való időben.

Szt-Pál hidján ¹⁾ a mely körülbelül a mai Duna-utca végén lévő új hid helyén állott, áthaladva a nemzetek apostolának tiszteletére szentelt egyházáról szt. Pálnak nevezett helységet

¹⁾ M. Sion III. 858.

találnók a szérük helyén (Villa Sti Pauli), a melynek határára táthi országot és a kis Duna között egész a Partospatakig terjedt, a melyen most az angyalhid vezet keresztül. ¹⁾ A patak innenső partján a kis Duna felé egy széles út huzódott, a melyen a nyájakat itatni terelgették (via gregum); tulsó partján pedig az a terület fekszik, a melyen a földművelő nem csekély boszuságára szántás közben gyakran kőbe akad az eke, s a munkás kéznek nem nagy fáradságába kerül épületmaradványokra találni. Itt állott a hős johanniták faluja, hajdan Abony (Obon), utóbb szt. Király (Villa Sti Regis), a melynek nevét maig megőrizte az emlékezet. II. Gyicsa király adományozta ezt a szt. János rendje lovagjainak, a kik ott az ő költségén az első magyar király emlékének dícsőítésére templomot, a szenvedő emberek számára pedig kórházat emeltek. Ez a rendház volt valószínűleg a jános-lovagok magyarországi főkonventje, hiteles helyijoggal birt, és számtalan jelét tapasztalá a nemzet bizalmának és becsülésének. Királyaink bőkezűsége pedig a mai esztergomi határ jó részét birtokába juttatá. A szt-királyi birtok ugyanis az angyalhidtól és a kertek végétől a doroghi országot és a Duna között egész a táthi és doroghi határig terjedt. Azonban e terület északi részét ugyancsak e keresztes lovagok szt. István nevű faluja foglalta el, (Villa Sti Stephani), a mely a Partospataktól kissé a város felé a táthi országot két oldalán állott. E helységben volt valószínűleg a jános-lovagoknak szt. István vértanuról elnevezett kon-

¹⁾ Mon. I. 600.

ventje, a mely, mint a szt-királynak társháza, már III. Orbán 1187-ik évi bullájában emlittetik. ¹⁾

A Táthról Doroghra vezető út közepe táján a szt. Lázár lovagjainak volt egyházuk és monostoruk némi körülfekvő majorsággal (Terra cruciferorum sti Lazari).

A kis Strázsahegyet Kerekmál-nak, az öreg Strázsahegyet Nyirmál-nak, szikláját pedig Nyirkőnek nevezték. Ezen dombok és a Dorogh előtt eltolyó Köved (Kued) vize közé eső területnek Nyirföld (Terra Nyir) vala neve, és rajta a királyi udvar néhány cseléde és egypár nemes tanyázott ²⁾. Az említett domboknak a város felé néző alja pedig egész a Partospatakig, a szentkirályi keresztes lovagok Bille-föld (Terra Bille) nevű falujának adott helyet, a melynek egyháza szt. Margit tiszteletére vala szentelve ³⁾ Ugy látszik, hogy Billeföld helység csak a tatárjárás után keletkezett, mert 1249. előtt történt határjárásokban nem fordul elő.

Billeföldtől keletre, az öreg téglaházon túl, azon a tájon, a hol az esztergomi és kesztölczi határ találkozik, állott Bajon község (Villa Boyon). Határának hatodrészét a jános-lovageknak szt. Keresztről czimzett esztergomi háza bírta. ⁴⁾

A Bajontól és Billeföldtől a doroghi országot és a szőlőhegyek között körülbelül addig a nagy vízvezető árokig, a mely a gyepmester háza táján végződik, huzódó területen a királyi udvarnokok laktak (Terra udvornicorum extra fossatum). A királyi udvar szolgálatára kötelezett

¹⁾ Mon. I. 133. — ²⁾ Mon. I. 369 380. — ³⁾ Mon. I. 599. — ⁴⁾ Mon. I. 361.

eme félig szabad földmivelők és mesteremberek számos nemei közül kiválólag pénzverők tanyáztak e földön, s rólok nevezték el sok ideig az itt álló községet a pénzverők falujának (Villa Monethariorum). A tatárjárás után ez a helység mesteremberek falva (Villa fabrorum), a XIII. század végétől kezdve pedig Kovácsi (Kovachy, Kuachy) néven fordul elő. Három egyház állott benne, és pedig szent Mihály főangyal, szent János evangélista és szent Kozma és Dömjén vértanúk tiszteletére szentelve, a melyek mindegyike külön pappal birt, a miből következtetést vonhatunk nagyságára ¹⁾. Ezt a Kovácsit Róbert Károly 1326-ban a városnak adta, és ez szent Egyed földjével együtt képezte a város határát egész a török időkig.

Szomszédságában a szőlők között épült II. Endre király idejében a domonkosrendű szerzetesek egyháza és monostora körülbelül azon a tájon, a hol most az a fallal kerített nagy major van, a mely hajdan a pálosoké vala, s a melyet, — ha jól emlékezem, — gyermekkoromban Héja pajtájának hallottam nevezni. — E rendház építése már 1231-ben be vala fejezve és csakhamar a legtekintélyesebb állást vívta ki magának rendje hazánkbeli monostorai között. — Legalább erre enged következtetnünk, hogy a XIII. század harminczas éveiben a római pápák több ízben igen fontos ügyekkel bízták meg a prédikátorok esztergomi perjelét. A monostor templomának védszentje szent Katalin vala ; s ugy látszik, hogy ez az egyház sem került ki a tatárok pusztító

¹⁾ Mon. I. 576.

figyelmét, a miért is ezek elvonulása után újra felszentelték és pedig ekkor már szt. Domonkos tiszteletére. Mellette Bors ispán palotája állott ¹⁾. Előtte pedig szabad térség vala és itt tartották szükség esetében a vásárokat ²⁾. Ez a szükség akkor fordult elő, a midőn a káptalannal viszázkodó esztergomi polgárok a vásárnak a város piacznál való tartását megakadályozták, vagy pedig a midőn a város egyházi tilaleme alá vala vetve, a mi az Árpádok korában többször megesett.

Kovácsinak a szt. Domonkos egyháza körül fekvő részét (in districtu sti Dominici) már a régi időkben az érsek számára engedték át királyaink. Lodomér érsek ezt 1289-ben a káptalannal, a mely e föld szomszédságában szintén nyert vagy szerzett néhány telket, elcserélte ³⁾. A káptalan pedig részint a már ott lakó, részint az ujonnan oda telepített jobbágyokból egy közösséget szervezett, a mely Ujtalú (Nova villa) nevet nyert, a melynek birája 1295-ben bizonyos Malina nevű jobbágy vala ⁴⁾.

A Rozália kápolna környékén az örmények földje (Terra Armenorum) és egy Örmény nevű helység (Villa Ermen) feküdt, a mely az örmény hospesektől vette nevét.— Ezek nagyjából részint kereskedést űztek és a többi között azon jeles kiváltsággal bírtak, hogy vámot az ország határain belül sehol sem kelle fizetniök ⁵⁾.— Földjüket 1281-ben Kun László király a szt. Ágoston rendje szerzeteseinek adományozta, a kik a tatárjárás után telepedtek meg Esztergomban, és

¹⁾ Mon. I. 280. — ²⁾ Magyar Sion III. 770 — ³⁾ Magyar Sion III. 702. — ⁴⁾ Magyar Sion III. 933. — ⁵⁾ Mon. I. 346.

szt. Annáról czimzett egyházuk és kolostoruk a mostani kender földek között állott; helységük pedig már 1290 ben a káptalan jószágai között említették. — E birtok mellett vezetett Kovácsiba az az út, a melyet a várossal a kovácsi hid kapcsolt össze körülbelül a mai hosszú sor végén ¹⁾).

A táthi országút és az örmények faluja közé eső terület egész a szt. István helység határáig, szt. Egyed templomának földje (Terra ecclesiae Sti Aegidii) vala ¹⁾. — Ez a része a mai határnak a város legrégibb birtoka. — Hogy állott e szt. Egyed temploma a tatárjárás előtt, azt nem tudjuk; de hogy az általa birt föld ekkor még nem volt a város tulajdona, azt gyanítjuk.

Vessünk most néhány futó pillantást a várostra, és vázoljuk a menynyire az emlékek hiányos volta engedi, annak helyrajzi, jogi és gazdasági állapotát.

Íróink jó része, Rogerius előadása által félrevezetve, azt hiszi, hogy az esztergomiak csak akkor kezdték városukat erősíteni, a mikor már nyakukon volt a tatár hada. — Felejtik ezek, hogy Imre király már 1201 ben említi a várost körülövező nagy árkot ²⁾, és hogy milyen volt ez árok arról ugyanő 1202-ben tudósít bennünket, amidőn mondja, hogy kapuja van ³⁾. — Bizton álithatjuk tehát, hogy sánczczal (fossa, fossatum), vagy ha Rogeriusnak igaza van, köfállal volt kerítve Esztergom már a tatárjárás előtt, kivérén a kis Duna felől való részét.

Vajha ily biztosan tudnók megállapítani azt

¹⁾ M. Sion III. 858. — ²⁾ Mon. I. 600. — ³⁾ Mon. I. 162. — ⁴⁾ Mon. I. 164.

is, hogy hol állott szt. Lőrincz, szt. Miklós és szt. Kereszt egyháza? Hogy szt. Lőrincz temploma a mai Lőrincz utca környékén vala, s ettől maradt az utcára az elnevezés, és hogy szt. Miklós temploma ettől délre, a mai városháza tájára esett, azt tudjuk.— De szt. Kereszt egyházának, a mely a jánoslovagok városbeli konventjével és kórházzal volt kapcsolatban és már 1230-ban említettük ¹⁾, még táját sem sikerült mindeddig meghatározni.—E három egyházzal bizonyosan tudjuk, hogymár a tatárjárás előtt állott. Valószínű azonban, hogy szt. Péter temploma és a szt. Ferencz rendje szerzeteseinek egyháza s monostora is megvolt már.

Szt. Péter egyháza a város déli részén, a rácz templom táján állott.—Plebániája kerületében volt a templomos lovagok (Templarii) manseriája ²⁾, de ennek fekvését közelebbről meghatározni adatok hiányában nem tudjuk.—Hogy a szt. Ferencz-rendieknek már a tatárjárás előtt kellett egyházzal és monostorral birniok, azt bátran merjük következtetni azon tekintélyes állásból, amelyet e szerzetes férfiak esztergomi főnöke elfoglalt, a kit a római pápák II. Endre zavarteljes uralkodásának végső éveiben többször országos érdekű dolgok végrehajtásával biztak meg.—Hogy ily főnök és rendtársai állandó lakás, kolostor nélkül lettek volna egy majdnem évtizeden keresztül, azt bajos elhinni, és regulájuk is aligha engedte volna. Valószínű tehát, hogy szt. Ferencz

¹⁾ Mon. I. 272. l. Ide kellett volna tehát tenni ama megjegyzést, a mely Mon. I. 361. lapján áll.— ²⁾ M. Sion. III. 858.

fiainak volt már a tatárjárás előtt egyházuk és kolostoruk a mai öreg templom táján, a mely tatárok keze által elpusztult, és hogy ennek helyébe építette azután IV. Béla király azt a híres klastromot, a melynek fényét magasztalja a krónikás.

Az utczák elnevezése közül egyedül a „latinok utcájá“-nak emléke maradt reánk (*Vicus latinorum*).— Ezt is csak 1242-ben, tehát mindjárt a tatárok elvonulása után, említi a káptalan egy oklevele ¹⁾, a miért is föltehetjük, hogy a tatárdulás ideje előtt is úgy nevezték. — Ez a latinok utcája jóformán összeesett a mai Buda-utcával. — Ezen kívül még csak a piacról emlékeznek Imre király oklevelei, a melyekből világos, hogy a mai Széchenyi tér és kispiacz volt az Árpádok korában is a vásár tere. — A nagy piacz akkor is tér (*magna platea fori*) vala ²⁾, s közte és a latinok utcája között a kereskedők kamarái (*camerae mercimoniales*) állottak ³⁾. — A kis Dunában a piacz hosszában állomásoztak a halászhajók bárkái ⁴⁾. — Az egész területet, a melyen a vásárt tartani szokták, Imre király 1201-ben a káptalannak ajándékozta, és pedig minden ott fekvő telek és házzal együtt, kivévén az udvarnokok és természetesen a nemesek házheleyeit. — 1202-ben pedig megerősítvén ezt az adományozást, hozzácsatolta még a szt. Lőrincz egyháza körül lakó udvarnokok telkeit ⁵⁾.

A nagy piaczon, valószínűleg a mai „Fekete Sas“ kaszárnya táján állott egy nevezetes ház,

¹⁾ Mon. I. 344. — ²⁾ M. Sion III. 388. — ³⁾ Mon I. 344. — ⁴⁾ Mon. I. 162. — ⁵⁾ Mon. I. 162. s köv.

Szenye ispán palotája (*Domus Scene comitis*), a mely aztán nejére szállott, a miért is a későbbi oklevelek Szenye urnő palotájának (*Palacium dominae Zenie*, Róbert Károly okleveleiben pedig, Zinyér) nevezik, a melynek udvarán egy tölgyfa alatt ülve tanácskozott III. Béla 1175 körül országa nagyaival, és megerősítette egy a pannonhalmi apátság javára tett adományozást ¹⁾. A XIII. század második felében sokat perlekedtek birtoklása felett, mignem Róbert Károly tulajdona lön, a ki azt István nevű hivének adta ²⁾. — E ház tehát egy ideig királyi jószág vala, s talán innét származik a hagyomány, a mely azt tartja, hogy sz. István e házban született. Más házról nem emlékeznek a tatárjárás előtt való korból származó oklevelek.

Meg kell még jegyeznünk, hogy íróinknak azt a szokását, hogy a németországi városok külső képéről vonnak következtetést honi városaink nagy részben ismeretlen képére, s ennél fogva az utcák, köz- és magán házak építése módját a német városokban divó modorhoz hasonlónak mondják, nem követhetjük, mert Esztergom hospesei tulnyomó részben olaszok valának.

Észre veheték olvasóink, hogy gondosan kerültük eddig a „királyi város“ elnevezést. — Nem is volt Esztergom ez időben önálló municipium, sőt kétséges, hogy voltak-e egyáltalán ilyenek a tatárdúlás kora előtt hazánkban. — Vizsgáljuk a régi Esztergom jogi viszonyait. —

Martirius érsek 1156-ban a várost varaljá-

¹⁾ Mon. I. 124. — ²⁾ Fejér. Cod. Dipl. VIII. III. 492. és 447.

nak (suburbium), a későbbi oklevelek rendszeren községnek (vicus), s csak igen elvétve és oly értelemben nevezik városhatárnak (civitas), amelyben kiváltságos testület is lakta.

A lakosság java részét az idegen szállók, az úgynevezett „vendégek“, „hospes“ek tették, a kik jobbjára a hazánk fiait által elhanyagolt kereskedés és ipar üzése végett telepedtek meg. — Ilyenek voltak az örmények (Armeni), az olaszok (Latini) és a németek (Francigenae).

Az örményekről már említettük, hogy külön helységben laktak, külön testületet képeztek, vámot az ország határain belül nem fizettek, s valószínű, hogy külön bírájuk (villicus) is vala.

Az olaszokat Árpád-kori emlékeink rendszeren latinoknak nevezik. — Többnyire kereskedők és ötvösök valának. — Kiváltságaikról igen keveset tudunk, mert az ezeket tartalmazó oklevelek elvesztek. — Valószínű azonban, hogy székesfehérvári hospesek sokat emlegetett kiváltságainak nagyobb részét bírták. — Birót és esküdteket, a kik peres ügyeikben felettük ítélték, és talán papot maguk választottak. — A bíró neve villicus, vagy maior villae vala; a iudex név csak 1270 táján fordul elő. — A mi a hospeseknek úgyszólván általános kiváltsága vala, hogy t. i. vámot az ország határain belül nem fizettek, azzal az esztergomiak nem dicsekedhettek. — Ugyanis az esztergomi vámnak jövedelmét részben III. Béla egészen pedig Imre király a káptalannak ajándékozta, a mely azután szigoruan megkövetelte a vámot, a melynek fizetésére kötelezve valának. — Így történt, hogy még a belföldön szerzett portékától is vámot kellett fizet-

niök lakó városukban. — Ezt természetesen nagyon nehezen szivelték, s több ízben, nevezetesen Róbert érsek idejében is (1226—1239), megtagadták. — De erre egyházi tilalom és a királynak a vámfizetésére ujjal kötelező rendelete vala mindig a felelet ¹⁾. — És ily szomorú viszálykodások között ugyszólván harmadfél század telt el, mignem Zsigmond király 1435-ben egészen felmenté őket a vámfizetéstől ²⁾. — Ezen kívül dézsmát és adót is kelle fizetniök.

A német hospesek igen csekély számmal lehettek, és csak Rogerius emlékezik felőlök. — Valószínűleg az olaszokkal egy testületet képeztek.

Az esztergomi olaszok tehát saját bírósággal és önálló igazgatással bírtak. — Azonban jegyezzük meg jól, hogy ez az olaszok testületi joga vala, nem pedig Esztergom városáé. — Okleveleink rendesen különbséget tesznek az olaszok és polgárok között, rendesen „hospites et inquilini” „latini et cives”, „villicus (latinorum) et burgenses”-ről szólnak.

Kik voltak hát ezek a polgárok? A város eredeti lakosai, a vár és a királyi udvar szolgálai, az örök és udvarnokok.

Az örök, vagyis várszolgák ³⁾ a mint szt. László III. törvény könyvének I. §-ából kitűnik tizedesekkel és századosokkal bírtak, és a vár ispánjának hatósága alá tartoztak. — Az ősi várszerkezet bomladozásuak indulván, az örök las-

¹⁾ Mon. I. 425. — ²⁾ Fejér. C. D. X. VIII. 643. — ³⁾ Hunfalvy. Magyarország Ethnographiája 231.

sankint a többi néposztályok közé vegyülve elenyésztek.

Az udvarnokok különböző testületeinek mint pl. a pénzverőknek, tárnokoknak stb. külön mestereik (Magistri) valának, s a nádor ítelt felettük ¹⁾. — Az esztergomi udvarnokoknak a szt. Lőrincz egyháza körül fekvő telkeit Imre király 1202-ben a káptalannak adta, a többbit 1264-ben a csuthi monostor kapta meg IV Béla királytól ²⁾. — 1267-ben ugyancsak IV. Béla a hospesekéhez hasonló jogot engedett az udvarnokoknak. — Ez időtől kezdve aztán szűnik az az éles megkülönböztetés, a melyet említettünk.

A polgárok terhei jóval nagyobbak valának, mint a hospesekéi. — Amellett, hogy tizedet, adót és vámot fizettek, még kézi munkával is kelle szolgálniok.

Ezekon kívül még egyes nemesek, a királyi kamara hivatalnokai stb. laktak Esztergomban.

A városiak egyedül a szőlő hegyeket birták, földjeik a város határában nem voltak. — Azonban gazdagságuk képessé tette őket arra, hogy más helyütt szerezzenek jószágot. — Így tudjuk, hogy Lőrincz ötvösnek, a Garam mellett fekvő Kis-Tatában volt birtoka, a melynek egy része nejének, Almandának, Dániel leányának vala hozománya, másik részét pedig ő maga vette. Érdekes volna tudni, hogy az említett Dániel esztergomi polgár volt-e, vagy pedig falusi birtokos? mert ez világot vetne az olasz hospesek szellemére. — Lőrincznek istakai birtokát, az ő

¹⁾ Mon. I. 231. — ²⁾ Mon. I. 511.

halála után, neje Almanda és fia Perrin 1230-ban eladták az esztergomi káptalan előtt Florentin szebeni prépostnak ¹⁾. —

Az olasz kalmárokat a vásárok élénksége vonzotta Esztergomba. — A vámnak birtokosa, az esztergomi káptalan 1215-ben árumegállítási jogot nyervén II. Endre királytól ²⁾, minden kereskedő kénytelen vala a város piaczn vagy kikötőjén átvonulni s a vámot és a királynét illető harminczadot (*Tricesima reginalis*) lefizetni. — A kereskedők ilyenkor rendesen megkisérték helyben eladni portékáikat, és ennyiben igaza van Palugyáinak a midőn azt állítja, hogy: „a keletet látogató s honunkon keresztül utazó nyugati kalmároknak Esztergom volt nyug- és rakhelyük“ ³⁾. — Kún László király idejéből több oklevél igen szép áttekintését nyújtja az akkor üzött kereskedésnek. — Ezek szerint osztrák, bajor, szász, cseh, lengyel, orosz, velencei, francia stb. kalmárok látogatták piacát. — Ilyen egy egész világrészre kiterjedő kereskedés nem hagyta üresen a vele foglalkozók pénztárait, s így az esztergomi olaszok csakhamar tekintélyes gazdaságra tőnek szert. — S ez élénk kereskedésnek már a tatárjárás kora előtt is kellett virágoznia, mert különben aligha csődültek volna Lombárdia gazdag kalmárai e városba, és aligha mondhatta volna Rogerius Esztergomot „Magyarországon valamenyi városnál különb“-nek.

¹⁾ Mon. I. 273. — Lőrinczet az oklevél „auri malliator“-nak mondja, s ebből Knauz úr azt következteti, hogy pénzverő volt, feledve, hogy ekkor még hazánkban arany pénzt nem vertek. — Aranykovácsoló, ötvös biz az. —

²⁾ Mon. I. 207. — ³⁾ Magyarorsz. legújabb leírása II. 28. l. —

Fejér György Codex diplomaticus — a VII. kötetének V-ik részében a 143 – 146-ik lapig egy állítólag 1198-ból származó vámszabályozást közöl. — Bennem gyanut keltett az a körülmény, hogy a pontosságáról híres Knauz kanonok úr sem a Magyar Sionban, sem Monumenták-ban meg se említi ezt az előtte minden bizonyal ismeretes, és úgy a káptalan, mint a város történetére nézve rendkívül fontos oklevelet. — S midőn jobban szemügyre vevén a dolgot láttam azt, hogy az irat kiállítója mindjárt avval kezdi, hogy az alább következő árszabás a káptalannak a vámról szörlő régi oklevelei, könyvei és írásai-ban foglaltatik: meggyőződtem, hogy ezt Imre király sehogy sem mondhatta, mert 1198-ban a káptalannak még nem lehettek a vám fölől régi írásai. — A későbbi átíratok pedig egyenesen csak IV. László királynak tulajdonítják, a ki 1288-ban adta azt ki ¹⁾. -- Ennélfogva le kellett mondanunk arról, hogy ez oklevél alapján részletes képet nyujtsunk Esztergomnak a tatár-járás kora előtt való kereskedéséről.

Mielőtt a várostól elbucsuzva tovább folytatnók topographiai sétánkat, vessünk egy pillantást a Dunára és a szigetekre.

A kis Dunát a régi oklevelek kikötőnek

¹⁾ Ennek az oklevélnek egyik részlete így szól: „Item de pelliis sgrionorum (Fejérnél: sguirconorum, sgotionum) duorum millium sex pondera solvantur.“ — A sgrionorumot némelyek arany pénznek vélik. — Én még nem láttam az aranypénz bőrét, és nem is hiszem, hogy valaha szerencsém lehetne hozzá; azért azt gondolom, hogy a sgrionorum helyett sciurorum-ot kell olvasni, a mi által világos lesz a hely értelme, mert sciurus magyarul mókust, vagy is a természetrajz csudálatos nyelvén szólva, evetet jelent.

(portus Danubii minoris) nevezik. — Valóban annyira alkalmas e célra, hogy voltak, a kik mesterségesen készített csatornának mondták; de ezt aligha bizonyíthatnák be. — A szigeten a mely a város előtt fekszik, egy a boldogságos szüz tiszteletére szentelt apácza kolostor állott, a melynek romjait még nem régiben láthatta, a ki a nagy Duna partján a gőzhajó állomásától a kutyaszorító felé sétált. — Nem tudom, a mult évi nagy árviz meg hagyta-e utolsó maradványait ennek az egykor híres klastromnak, a melyben vak Béla királyunk az 1136-ik év táján országgyűlést tartott. — Az apáczák anyagai viszonyai igen szerények valának. — Az esztergomi vám jövedelmének 15%-át, ugy látszik még Imre királytól nyerték ajándécul. Ezen kívül fekvő birtokuk is vala; így a mai Körtvélyes szigeten, a melyet akkor Zsidódnak hívtak ¹⁾.

Zsidód és apáczák szigete között járt a szt. királyi rév a Duna tulsó partjára, a hol Szt. Királylyal szemben az érseknek Szép nevű birtoka (Terra Scep) vala. — A rév jövedelmén az érsek és a szt. királyi keresztesek osztoztak. — A másik rév pedig Kakad (kokat), ma Párkány, és a kis dunai kikötő között járt és kelt, s jövedelme a káptalant illeté ²⁾.

A vásártérről a vár felé szt. Lőrincz kapuján, a melyet egész a mult századig Lőrincz-kapunak neveztek, vezetett át az ut. — A kapu előtt csörgedezett a Toplicsa (aqua Toplicha, a mint szláv neve mutatja), a mai hévviz, a melyen keresztül a szt. Lőrincz hidja vezetett ³⁾. — Ettől

¹⁾ Mon I. 481. — ²⁾ Mon. I. 207. — ³⁾ M. Sion III. 857. 859.

nem messze volt a nagy hévvizü tó ¹⁾, a melynek helyén ma a fürdő vendéglő áll. — Ugyanezen a tájon kellett lenni annak a nyilvános fürdőnek is, a melyről IV. Béla király 1238-ban azt mondja, hogy az ő nagyanyja, Anna királyné asszony, III. Béla felesége készítteté. ²⁾ — Az itt szétszórta fekvő házak, kertek, malmok egy kis községet alkottak, a melyet az oklevelek Toplicsának, vagy latinul Calidae Aquae-nek neveznek, és a káptalan birtokai közé soroznak.

Egy 1290-ben kelt oklevél Pechen és Li-bar nevű helyiségeket is említ „in districtu et suburbio Strigoniensi“ ³⁾. — Az egyik talán a viziváros akkori neve; a másik meg a szt. Tamási prépostság jobágynak községe lehetett.

Szent Tamás hegye ama prépostságtól nyerte nevét, a melyet annak ormán Jób érsek állapított Becket Tamás, cansterburyi érsek tiszteletére, a ki egyházpolitikai viszálykodások vértanuja vala, s a kinek dicsőségét akkor még félve emlegették az ilyenmü zavarokba bonyolult külföld egyházi férfiai ⁴⁾.

A várnak déli részén, a kösziklára vala építve a királyi palota ⁵⁾, a mely még 1198-ban nem vala befejezve ⁶⁾. — A várnak keleti oldalán emelte Jób érsek azt a nagyszerű román-stylű basilikát, a melynek romjait még a jelen század elején is „Szép templom“-nak nevezte Esztergom népe. — Közte és a királyi lakás között épült az érseki palota. — Szent Adalbert ékes egyháza-

¹⁾ Mon. I. 162. ²⁾ Mon. I. 326. — ³⁾ M. Sion III. 764.

⁴⁾ Memoria Bas. Strig. 111 l. — ⁵⁾ Mon. I. 440. —

⁶⁾ Mon. I. 156.

tól észak felé esett szt. István vértanu kisebb és régibb temploma, körülötte a kanonokok lakásával és egy temetővel ¹⁾).

A vártól északra eső sikon szt. György prépostsága állott, és ettől nyerte nevét szt. György-mező. — A Barbarossa Frigyes császár vezérelte keresztes had itt szállott táborba ²⁾. — A Vaskapunak Bala hegy volt a neve. — Tövében a Duna felé Urkuta (villa Wrcutha) nevű helység feküdt, a melynek emléke most is él az urkutai rétek elnevezésében. — Ennek egyrészét a tihanyi apátság, a másikat pedig a várbeli főtemplomban lévő szt. Lucza oltárának papja bírta ³⁾. — Határos volt Zamárd faluval, a mely a Szamárhegy lábánál a Duna partján állott, s egyháza szt. Kozma és Dömjén vértanuk tiszteletére vala szentelve. — Birtokosa hajdan Déda ispán vala ⁴⁾ és ennek nevét őrzi máig a Déda csárda. — A Szamárhegy szikláját Csokás kőnek (rupes Chokasku) hívták, s tetején egy Szamárvár (castrum Zamarvar) nevű erősség vala, a mely azonban már 1292-ben romokban hevert. — Ettől délkeletre Baranya föld feküdt, a melyen annak birtokosa Ákos bán egy palotát épített, és ettől később a helység Ákospalota (Akuspalataya) nevet nyert ⁵⁾. — E palotának romjai most is láthatók a szt. györgy-mezei barátkut közelében az erdő mélyében. — Az Urkutától és Baranyától délre eső völgyet pedig, a melyben a Fárikut van, Balaföldnek nevezték.

¹⁾ Mathes Veteris Arcis Strig. Descriptio, Tab. I. —

²⁾ Pertz. §§. XVII. 797. — ³⁾ Mon. I. 393. — ⁴⁾ Fejér. Cod. Dipl. VII. V. 510. — ⁵⁾ Fejér. Cod. Dipl. X. II. 235.

Áttekintvén ilyképen az Esztergom neve alatt összefoglalt terület helyrajzi viszonyait, nézzünk most szét a vármegyében. — Bottka Tivadar a megyék első alakulásáról és őskori szervezetéről irt jeles tanulmányában feltevésképen állítja, hogy Esztergom megyének IV. Béla kora előtt nagyobb vala területe, és hogy a Pest megyével össze olvadt Pilis vármegye Esztergom vármegyének vala kiegészítő része ¹⁾. — Vetrán tudósunk e hypothesisének alapos voltát igazolja Martirius esztergomi érseknek 1156-ban kelt oklevele, a melyben elszámlálja azt a 70 helységet, a melynek tizedét székes egyháza káptalanának adományozta. — Esztergom megyéből (in parochia stigranensi) tizet nevez meg, és ezek közt a következők is elő fordulnak: Málás (malos), Salló (surlou), ma Bars megye részei, Kürth (kurt), Virth (Wrt), a melyek most Komárom megyéhez tartoznak, és Telki (teluki), a mely a régi Pilis megyében fekszik ²⁾. — Nevezetes emléke tehát ez oklevél Esztergom vármegye hajdani nagyságának.

Ezt a mainál jóval nagyobb terjedelmű megyét a várispán kormányozá a király nevében. — E hivatalt királyaink egyes kitűnő férfiakra bízták, és csak 1270-ben lőn az esztergomi érsekséggel összekapcsolt örökös főispánsággá ³⁾.

A megyei birtokosok között első sorban a királyi családot említjük. — Bizonyos, hogy eredetileg királyi birtok vala az egész vidék. — Így az egész Pilis ⁴⁾ erdőség (silva Ples), továbbá az

¹⁾ Századok 1871. 391. — ²⁾ Mon. I. 107. — ³⁾ Mon. I. 576. — ⁴⁾ Mon. I. 133.

Esztergom neve alatt össze foglalt terület a király tulajdona vala. — Ugyanezt állithatjuk ama helyek legnagyobb részéről, a melyek az esztergomi érsekség és káptalan, a dömösi prépostság a jánoslovagok, a szt. benedeki és pilisi apátságok, szóval az egyház részére jutottak. — Béla ¹⁾ Epöl ²⁾, Mogyorós, az Ebszőny és Nagysáp között feküdt Munkád ³⁾, a Nagysáp és Sárísáp között állott Kövi (Kuuy), a tatárjárás után pedig az egész Pilis vármegye a királyné birtoka vala.

Az Árpádház és a már említett egyházi birtokok után Esztergom várának hős védőjéről, Simon grófról kell szólnunk. — Ő és testvére Bertrand Constantiának, az aragoniai király leányának, Imre király jegyesének kíséretében jöttek hazánkba. — Magukkal hozák Tata nevű hugokat is, „oly szép és gyönyörű leányt, hogy azon időben a világon hozzá hasonlót alig tartanak vala“, a mint a kronikás mondja ⁴⁾. — Spanyolországból való kiköltözések okát regésen adják elő krónikáink ⁵⁾. — E spanyol lovagoknak Imre király, az Esztergomban Henrik cseh herczeg jelenlétében nagy fénynyel megült menyegző után, Nyerges Újfalut, a melyet akkor Nyergedszegnek (Nyergedsceg) neveztek, adományozta. — Nyergedszeg szomszédságában Bajót fekszik, a melynek birtokosa, Benedek herczeg (Benedictus Dux Wajvoda), a híres Bánk bán, nőül vevén Tatát, jegyajándéku Bajótot és a Sopron megyében fekvő Marton helységet (villam Martini) adta neki; és ezt az intézkedését

¹⁾ Mon. I. 445. — ²⁾ Mon. I. 577. — ³⁾ Mon. 570. — ⁴⁾ Kézai krónikája. — Szabó Károly. Magyarorsz. tört. for. ársai. II. füzet 92. l. — ⁵⁾ U. o. 91 l.

Imre király 1202-ben arany pecsétetes levéllel erősíté meg¹⁾. — II. Endre, a midőn Bánk bánt a nevéhez fűződő tragikus esemény miatt száműzése és javaiból megfosztá, nem vala tekintettel Tata jegyajándékára sem. — De 1221-ben a megbékült király visszaadá Tatának az említett jószágokat; sőt a hasznos szolgálataikért megkedvelt spanyol lovagokat Csenkével (Terra Chenke) meg ajándékozta. — Csenkétől IV. Béla megfosztá őket, de a tatárjárás után visszaadá azt nekik. Tata halála után birtokai nemzetségére szállottak; és így a békében a trónnak és a hazának tett szolgálatai, a háboruban pedig vitézsége által kitünő spanyol grófi család Bajóth, Nyerges Ujfalú, Csenke és Pél föld ura, s meggyénk egyik legelső birtokosa lön.

E családon kívül még az elterjedt Katapan nemzetség egy ágáról és a Sartyvanveche nemzetségről tudjuk, hogy némi jószággal birtak meggyénk területén. — A Katapan nemzetségből Miklósnak János fiának valának Bajon helység szomszédságában földje; a Sartyvanveche nemzetségből pedig Poroszlói Gyula birt ugyancsak Bajon helység határában szőlőkkel és földekkel²⁾.

A kisenemességből egyedül muzslai nemeseket (Nobiles de Musla) említik ez időből az oklevelek³⁾.

Ime! ilyen vala hézagosan vázolt állapota Esztergomnak az időben, a midőn már hazánk felé közeledett észak felől a tatár veszedelem.

¹⁾ Fejér. Cod. Dipl. III. I. 318. — ²⁾ Mon. I. 361. —

³⁾ Mon. I. 383.

ESZTERGOM OSTROMA 1242-BEN.

Mint a vihar kitörését a menydörgés moraja, úgy a tatárok érkezését is a baljóslatu hírek özöne előzte meg.

II. Endre király idejében, meglehet, hogy épen sz. Katalin esztergomi monostorának falai között olvasák a jámbor predikátorok „a magyarok tettei“-ben, hogy a távol keleten, az ősi hazában maradtak magyarok, a kik még akkor is a pogányság sötétségében tévelygének; — s keblükben élénk vágy keletkezett nemzetük hitetlen fiait az Úr édes igája alá hajtani. — És elindula négy szerzetes felkeresni az ősök hazáját. — Hármat közülük elemészte a három éven át szünet nélkül tartó küzködés. — A negyedik Ottó nevű, megtudva Nagy-Magyarország fekvését, vissza tért s megmagyarázva a célhoz vezető utat, egy hét múlva fáradalmainak jutalmazójához, az Úrhoz költözött.

Ez első kísérletnek sikertelen volta nem riasztá vissza a derék prédikátorokat hazafias szándékuk végrehajtásától. — Nem törődve a sivatagok veszedelmeivel, nem rettegve a haláltól, a melynek ezer neme fenyegette őket, szívükben buzgó vágygyal és határtalan bizalom-

mal, IV. Béla költségén négyen ismét utnak eredtek és pedig Konstantinápoly felé. — Kettő a szűkölködés miatt kénytelen vala visszatérni, Bernátot az örökös fáradalom a sirba dönté; egyedül csak Juliánnak sikerült az ősök hazájába jutni. — A Volga folyam mellett lakó atyafiak szívesen láták őt, s ő elkezdé közöttük hintegetni az üdvösség ígéit. De egyrészt attól tartván, hogy a szomszédos ruthén népek, ha megtudják, hogy ő a katolikus vallást terjeszti Nagy-Magyarországban, majd megakadályozzák az odamenetelt; másrészt pedig belátván, hogy apostoli munkálkodását egymaga nem végezheti a kellő sikerrel; azonfölül hirül vevén, hogy a tatárok a német birodalmat meg akarják támadni: sietve visszatért a volgamelléki rokonok által javasolt rövidebb uton. — 1237 december 27-én lépett ismét Magyarország földére. — Ő vala az első, a ki a tatárok felől hirt hozott hazája fiainak ¹⁾).

A prédikátorok buzgósága nem lankadt. — Julián vezérlete alatt ismét utra keltek néhányan, és pedig ekkor Poroszországon keresztül akarták utazások célját elérni. — Már Poroszország szélein hallották, hogy az ősök hazáját a tatárok időközben elfoglalták. — A susdali ruthén fejedelem feltartóztatá őket és egy levelet adott át Juliánnak, a melyben a tatár khán fenyegető hangon hódolásra szólítja IV. Béla királyt. — E levéllel kezében szerencsésen haza érkezett Julián, és körülményesen elbeszélé a tatárok ke-

¹⁾ L. Rikhárd szerzetes tudósítását „Nagy-Magyarország dolgáról“. Szabó Károly Magyarország tört. forrásai. I. k. 2. füzet 88—98.

gyetlen szokásait és rémitő hatalmát, a melylyel Európát felforgatni szándékoztak. ¹⁾

De szava nem vala vészharang kongása, a mely tette szólította volna a hazafiakat. — Inkább hasonlított az az éjféli óra rémes ütéséhez, a mely a gonoszság hajnalát jelenti. A viszálykodás ördöge nem késett széthinteni maszlagát; — és ez süketté tévé a füleket és elhomályosítá az elméket. — És még akkor sem nyílt fel a magyarok szeme, a midőn már fegyverre szólítá őket a király szava; sőt egy részük örvende a szigorú és a törvényeknek tiszteletet szerezni akaró király zavarán. — II. Endre gyámoltalan kormányja alatt hazánkfiain megszokták a királyi tekintélyt semmibe sem venni, a közjőval nem törődni; és a hosszú békeségnek áldása, a jólét, átkává lön ama kornak. — Elszorul a honfi szive, a midőn olvassa Tamásnak, az egykorú spalatói főesperesnek tudósítását az akkori nemzedék felől. — „El valának a hosszú békében puhulva, a fegyver terhétől elszokva; mert a testi gyönyörűségeknek örülvén, gyáva puhaságban satnyulnak vala; minthogy a magyarok termékeny és minden jóban bővelkedő földe alkalmat szolgáltat vala fiainak vagyonuk bőségénél fogva mértékletlen gyönyörűségekbe merülni. — Mert mi más gondja vala az ifjúságnak, mint üstökét simitgatni, bőrét tisztogatni, a férfias viseletet asszonyi piperére változtatni ²⁾. — Az egész napot válogatott lakomák vagy

¹⁾ L. Julián levelét Wenzel G. Árpádkori új okmánytár. VII k. 558. 559 U.

²⁾ Mintha csak napjaink czipellős, napernyős, nagy-kendőz ifju urairól szóllana.

puha tréfák közt töltik s éji álmaikat reggeli kilencz órakor alig végzik vala. — Egész életüket kies erdőkben s kellemes réteken töltvén nejeikkel, nem gondolkozhatnak a hadak zajáról, mint a kik naponkint nem komoly hanem mulatságos dolgokkal foglalkoztak volt ¹⁾.”

Nem mondjuk, hogy ez az előadás nem túlzott; nem állítjuk, hogy ez minden magyarra illett; de ha hozzávetjük Rogerius elbeszélését és a tatárlutás tragikus letolyását: lehetetlen föl nem tennünk, hogy a gyakran csodákat művelő hazaszeretetnek és az ősi vitézségnek helyét a rút önzés és elpúhultság foglalta el; az egyetértést és egyszerű erkölcsöket pedig a visszavonás és fényűzés átkos szelleme szorította ki nemzetünk nagy részénél. Valóban! ez az áldozatoktól idegenkedő gyáva nemzedék, a mely a helyett, hogy a haza sorsán aggódo királya szavára fegyvert ragadva csatára szállott volna, megfosztá magát pusztá gyanuból egyik legerősebb támaszától, a kúnoktól, megérdemelte sorsát.

A tatárok 1240-ben már Rutheniát dulták. — Béla király tehát megerősíté a határt, és annak védelmét a nádorra bízta. — Ugyanezen évben karácsony táján fegyverre szólította a nemzetet, 1241 elején pedig Budán tanácskozott a jobb érzésű hazafiakkal a teendők felől. — Még tanakodtak, a midőn a nádor hírül adta, hogy a tatá-

¹⁾ L. szabó Károly. Magyarország tört. forrásai I k. 2. füzet. 58 és 59 U. Ezután úgy Tamás, mint Rogerius munkáját ezen magyar kiadás lapszámai szerint fogjuk idézni.

rok betörését megakadályozni nem bírja. — Negyed nap mulva pedig magának a nádornak ajkairól hallá a szerencsétlen király, hogy március 12-én a határt őrző sereget az ellenség nyilai megsemmisíték. — Hogy is állott volna ellen ez a kis csapat olyan ellenségnek, a melyet az ösztetartás hatalmassá tön oly birodalmat alapítani, a melynél nagyobbról nem emlékeznek az emberiség évkönyvei; a mely dicsőségének tartá az ölés kegyetlen mesterségében kitűnni.

Béla e szomorú hír hallatára nejét Vanchai István váci püspök kíséretében Pozsonyba küldé, a külföldön segítséget sürgete, a haza fiainak pedig meghagyá, hogy a törvények értelmében, a haza védelmére Pestre siessenek, a hol ő maga is, Esztergom és Fejér megyék, az esztergomi és kalocsai érsekek, és öcsce, Kálmán herceg haderejével táborba szállott. — Hogy Esztergom fegyverfogható népe nem vonta ki magát a honfiúi kötelesség teljesítése alól, azt a krónikákon kívül oklevelek is bizonyítják. — Így Simon grófról maga IV. Béla mondja, hogy nem kerülte a veszedelmet ¹⁾; a muzslai nemesek közül kettőről, Györgyről és Pálról tudjuk, hogy életüket áldozták a haza sz. ügyeért ²⁾; és bizonyára a város hadi népe is követte királyát.

Míg a haza többi részeiből a lassankint érkező csapatok gyülekeztek, az alatt a tatár had, gátat nem ismerve nyomult előre, s útját felperzselt falvak és halmokban heverő hullák jelölek. — Béla király lassan Eger felé vonult, hogy a

¹⁾ Mon. I. 345. — ²⁾ Mon. I. 383.

később érkező csapatok utolérhessék — A gyászos tespedés, a mely alatt a régi magyar hadviselés módja feledésbe ment; s az örökös visszavonás, a mely a szt. királyok nevével hazug ajakán mindenképen gyengíteni iparkodott a haza fejedelmét, megboszulata magát a Sajó mellékén, s az egész nemzet siratta meg azt. — Ez az egy szerencsétlen ütközet tönkre tette a nemzet hadi erejét, s a pusztulás éjszakája borult a hazára. — „Nem vala semmi tisztelet a nőnem, semmi kegyelet a gyermeki kor, semmi irgalom az öregség iránt; mindent egyféle kegyetlenséggel öldökölve nem embereknek, hanem ördögöknek látszanak vala,“ ugymond a krónikás ¹⁾.

A ki szerét tehette, menekült az üldözők kegyetlensége elől. — A gyászos emlékü tatárfutás e korában a régóta körülzáncolt Esztergom, a mely emiatt kitünő erősség hírében állott, számos menekülőnek nyújtott reménységet arra nézve, hogy ott az ellenség kemény acélát kikerülheti. — „Azon városban — u. m. Rogerius — számtalan nép s igen gazdag polgárok, nemes vitézek és urnők valának, a kik oda, mint kitünő erősségbe gyülekeztek; s oly nagy vala kevélységük, hogy azt hiszik vala: az egész világnak ellen állhatnak ²⁾.“ — Oda érkezett a sajói ütközetből Simon gróf is, a hadak veszedelmeiben tapasztalt férfit, a kinek vezérlete alatt az esztergomiak kitisztíták és szélesíték az árkokat, javíták és fatornyokkal erősíték szüz sáncaikat, hogy a tűzpróbát kiállhassák.

¹⁾ Tamás 68 l. — ²⁾ Rog. 46.

A Duna hullámai egész a tél bekövetkeztéig határt szabtak a haza nagy részében dúló vad ellenségnek. — De Karácson táján beállott a Duna, s a tatár had átkelt a jég hátán. — Átkelésüket Rogerius a következőképen beszéli el: „Télen nagy hó és fagy álla be, úgy hogy a Duna, a mi az előtt sok éve nem történt, befagy vala. Hanem a magyarok a magok partján minden nap törik vala a jeget és őrzik vala Dunát, úgy hogy folyvást vivnak vala a gyalogok a jégen. — Azonban midőn a kemény fagyok beálltak az egész Duna befagya; de mégis a tatárok lovaikkal teljességgel nem bátorkodának átkelni. — Gondoljátok meg tehát, mit csináltak? Sok lovat és barmot a Duna partjára vivének és őrizetökre három nap senkit sem hagyának, úgy hogy azon barmok örök nélkül látszának járkálni és közülök senki azon tájon nem mutatkozik vala. — Akkor a magyarok azt hívén, hogy a tatárok visszavonultak, rögtön átkelének és mind azon barmokat átvivék. — Mit a tatárok észrevén, gondolák, hogy a jégen lóháton bátran átkelhetnek. — Mi meg is történt s egy rohamra annyian átkelének, hogy a Duna túl partján a föld színét elboríták ¹⁾.“

Ime! mily ügyesen csalta törbe hazánk fiait a vad ellenség! Igen ám! de mi ezt az elbeszélést mesének tartjuk. — Nem tehetjük fel Közép-Ázsia és Sziberia nagy részének urairól, Oroszország meghódítóiról, hogy oly kevéssé ismerték a jég természetét, hogy ily cselre szorultak volna. Sőt inkább hajlandók vagyunk azt hinni, hogy

¹⁾ 45 l.

épen a Duna beállítására számítva nem kísérték meg korábban az átkelést, a mely nyáron sokkal nagyobb erőfeszítésbe került volna. — Ha a magyarok a tatár tábor irányában törték a jeget, úgy igen haszontalan munkát végeztek, mert ez a cselvető nép könnyen ismételhette volna a Sajó partjánál követett és hazánk évlapjaira vérbe-tükkel feljegyzett taktikáját. — Hogy pedig az egész Duna hosszában törték volna a jeget, azt, úgy gondolom, senki sem hiszi. — Meg aztán az a sok hátrahagyott barom és ló bizonyára szép nyugodtan várta a hóval borított vidéken három napon keresztül, míg a magyaroknak tetszik át-jönni értök.

Különben is mi szükségük vala ily cselre a tatároknak, a kik épen Rogerius tanúsága szerint legkevésbé sem szokták kimélni foglyaikat és nem sajnálták lovaikat? — Nem ültettek volna-e néhány száz foglyot lóra, hogy kísérték meg a jég tartósságát? Bizony Rogerius elbeszélése nem szent irás.

Némelyek — köztük Palugyai ¹⁾ és Birkés ²⁾ — azt vélik, hogy a tatárok Esztergomnál keltek a Dunán. — Honnan vették ezt az állításukat, arról nem felelhetünk. — Rogerius világosan mondja, hogy az átkelés után a tatárok egy része a királyt üldözték, „a sereg másik részepedig az említett Esztergom felé vevé útját ³⁾.” — Tamás főesperes pedig azt írja, hogy a „szokottnál keményebb tél álla be s minden folyó víz befagyván, az ellenségnek szabad utat tára. — Akkor a vérengző Kaj-

¹⁾ M. orsz. legújabb leírása II. 5. 6. — ²⁾ Regélő 1835. 2-ik félv. 536. — ³⁾ Reg. 46.

dán vezér, a sereg egy részét magához vévén, a királyt üldözni megindula. — Először is tehát Budaalját égetvén föl, Esztergomalá vonula¹⁾. — Tehát nem Esztergomnál, hanem Budán alól keltek át a tatárok a Dunán, és Buda elpusztítása után vonultak Esztergom felé.

Rogierius szerint „alája igen kevesen menének, hanem távolabb szállának meg és harmincig való gépet csinálának.“ — Ezt az elbeszélést igazolni látszik a Keszthely és Csév helységek között fekvő völgynek a mostani tótajkú lakosság által is fentartott „Tatárszállás“ neve. — E szerint tehát a Pilis erdőség tövében ütött tábornak a mongol sereg, és ott készíté ama rettenetes vetőgépeket, a melyek Esztergom romlását előidézték. — Onnan küldé csapatait portyázni Kajdán vezér, a melyek láttára üresen maradt Szent-Király, rémülve futott Dorogh, Táth, Bajon és Nyir-föld lakossága a városba, s elhagyták a prédikátorok kolostorukat és a pénzverők tanyáikat. — Hihető, hogy a magyarok maguk felgyújták e községeket, nehogy a pusztító ellenségnek védelmül szolgáljanak a tél zordonsága ellen.

Esztergom népe rövid idő múlva bámulva látta, hogy a foglyok a város déli árcai mellett rözséből sánczaiknál magassabb gátat emelnek, rémülten vevé észre, hogy ama gát mögött a harmincz vető gép elkezdé szörnyű munkáját, és sirva tapasztalá, hogy a Pilis szálfái s a kétágú nagy Hosszú Sörő és Fehérkösziklái pusztító eszközzé válnak a durva ellenség kezében. — Az éjjel és napdal záporoként hulló kövek tompa dü-

¹⁾ Tam. 76.

börgésének hallatára a Rogerius említette kevélység helyében páni rettegés lépett. „Oly nagy zavar kezdé támadni a városban, és oly nagy homály borítá el őket, hogy már eszközbe sem jutott magokat védeni, hanem mint a vakok és bódultak úgy bódorognak vala. — S midőn a tatárok a fa erősségeket lerontották, gépeikkel földdel megtöltött zsákokat hajigálnak vala, hogy az árkokat betöltsék. — A magyarok és mások közül pedig senki nem merészkedik vala a sáncz párkányán mutatkozni a kövek és nyilak miatt. — S a magyarok, frankok és lombardok, kik mint egy urai valának a városnak, észrevevén, hogy magukat meg nem védhetik, elégették a külvárosokat és a faházakat, a melyek sokan valának, egész a város palotájáig¹⁾ — Számtalan posztót és ruhát égetének el a házakban, leöldösek a lovakat, az aranyat, ezüstöt földbe ásák és minden javaikat elrejték, s hogy magokat védjék, a palotákba vonulának. — De a tatárok megtudva, hogy minden elégett, a mivel magokat gazdagodni hívék vala, ellenök nagy dühre lobbanván, rögtön köröskörül bezárták a várost faczölöpzettel, hogy senki ki ne mehessen, hogy kard élére ne jusson. — Aztán kezdék a palotákat vinni, melyeket hirtelen megvíván, nem hiszem, hogy az igazat megvalljam, hogy tizenöten maradtak volna az egész városból, kiket bent vagy

¹⁾ Szabó Károly ugyan fordításában azt írja: „palotájáig,” de a Knaus ur által a Mon. I 342 és 343 lapján kiadott szövegben „palacia“ áll. — És ezt az olvasást kel helyesnek tartanunk, mert a városnak palotája (városháza) nem volt 1284-ig. — L. M. Sion. III. 546.

künt gonoszul mind le nem ölték volna. — Vében áztatták volt ott kardjaikat, és azon dühben, melyre ellenök gerjedtek volt, élve sütögették az embereket, mint a malacokat ¹⁾).

Ime! ugy pusztult el Esztergom Rogerius szerint. — Azonban ezt az elbeszélést nem irhatjuk alá minden részletében. — Megengedjük, hogy a tatárok, kitartóbb ellenálásra számítva, nagy készüléteket tőnek Esztergom ostromára, mint a a melyről hallották foglyaiktól, hogy az ország leggazdagabb városa. — Az is valószínű, hogy eme roppant készülétek sikeres eredményei: a Tatárok nyilai ellen a harczosok védelmére épített fatornyok összeomlása, az árkok betöltése stb., rendkívüli félelmet idéztek elő és kétségbeesést. — De a mit ezek után mond Rogerius: a külvárosok (!) felgyújtását, a javak elégetését, a város körülvételét és hogy oly kevesen menekültek csak meg, azt nem hiszszük.

Azt csak röviden érintjük, hogy külvárosai a körülsáncolt Esztergomnak nem valának. — Hogy a faházakat — ilyenekből állott a város nagyobb része — nem a védők, hanem a görög tüzzel bántni tudó ellenség borítá lángba, azon nem kételkedünk. — S a midőn a zavar ez által tetőpontjára hágott, megrohanta a barbár mongol sereg az égő várost, a melynek menekülni nem tudó népe a templomokban és kőházakban keresse menedéket. — A várost faczölöppökkel körülvenni a mily fárasztó, ép oly nevetséges és haszontalan dolog lett volna. — Nem is tették ezt a tatárok,

¹⁾ Rog. 46, 47 ll.

hanem igen is körös-körül elfoglalták a sáncokat. — Így sem menekülhetett, a ki ott szorult.

Föl nem tehetjük, hogy az a fejét és reménységét veszített gyáva nép, — Rogerius ilyenről beszél — olyan vakmerőséget követett volna el, hogy a bátrak végső elszántságával megfossza vad ellenségét a zsákmány reménységétől és így maga ellen ingerelje.

Ellene mond ennek a spalatói főesperes tudósítása is, hogy „a magyarok minden vagyonukat a magas erősségbe hordták vala.“ — Természetes, hogy a városban maradt értékes holmi a tűznek áldozata lön. — De még azok sem ásák el kincseiket, a kik nem menekülhettek „a magas erősségbe.“ — Ezt maga Rogerius bizonyítja, a midőn alább a háromszáz aszszonyról azt állítja, hogy ezek drágaságaikkal ékesítve jelentek meg Kádán vezér előtt. — Pedig aligha volt azoknak idejök elásott ékszereiket kiásni és magukat ezekkel felezifrázni.

Igen valószínűnek látszik előttünk, hogy a polgárok, reményüket veszítve a város megvédhetése iránt, még az ostrom ideje alatt menekültek a várba. — Erre enged következtetnünk egy 1249-ben kelt oklevél következő részlete: „residuum populi de Ciuitate Strigon., qui deo auxilante eorum (se. Tartarorum) manus enaserant¹⁾.“ „Esztergom városa népének megmaradt része, a mely Isten segítségével kimenekült a tátarok kezéből.“ — Nem tudjuk elképzelni, hogyan kerülhették volna ki ezek a mongolok gyilkos fegyverét, ha csak oda nem menekülnek, a hová

¹⁾ Mon I. 376.

hordták. — Mert hogy a kiket a városban érték e barbárok, azok közül igen kevés maradt életben, abban igazat adhatunk Rogeriusnak.

Azonban akárhogy történt, hogy többen életben maradtak; annyi bizonyos, hogy Rogerius csalódott, a midőn nem hitte, hogy „tizenötön maradtak volna az egész városból, a kiket bent vagy künt gonoszul le nem öltek volna.“ Oklevelek bizonyítják ugyanis, hogy az örmények ¹⁾, a latin hospesek közül többen ²⁾, Esztergom lakosságának többi osztályaiból is nem kevesen ³⁾ életben maradának.

Látjuk tehát, hogy Rogerius elbeszélése, akárhonnan merítette azt, nem felel meg mindenben a valóságnak. — Sokkal egyszerűbb és valószínűbb Tamás, spalatói főesperes következő előadása: „Kajdán vezér — — — Esztergom alá vonula, és elkezdé a várost egész erővel vivni, melyet nem igen nehezen bevévén fölgyújta, benne mindenkit kard élére hányva s keveseket vive rab-szolgaságba, mivel a magyarok minden vagyonukat a magas erősségbe hordták vala ⁴⁾“; hozzá téve hogy az esztergomiak jó része kikerülte ezt a katasztrófát.

Az ostrom leírása után Rogerius imigy folytatja elbeszélését: „A nagy urnők pedig, a mint csak legszebben föl lehettek ékitve, egy palotába vonultak volt. — S midőn az is kézre jutandó s ők megöletendők lettek volna, a nagy fejedelem kihallgatására hivatkoztak. — Azért is mind, csak nem három százakat a városon kívül

¹⁾ Mon I. 345. — ²⁾ Mon I. 344. 354. 440. — ³⁾ Mon. I. 376. — ⁴⁾ Tam. 76.

a fejedelembhez vitték, kik is kegyelmi ajándékkal kérték, hogy őket hatalma alatt tartsa meg életben. Ez azonban haragudván azért, hogy semmi nyereséghez nem jutottak, megparancsolá, hogy kifosztván őket, fejöket szedjék, a mi tüstént meg is történt.“ — Ez a megdöbbentő epizod szomorú bizonyossága volna ama kor elfajultságának, a mely nem tudott a haza boldogságáért lángolni, s a mely nem ismerte a Doboziak erényeit. — Egyedül az benne a vigasztaló, hogy igaz voltában kétkelkedhetünk. — Az eddigiekből látjuk ugyanis, hogy Rogerius „siralmas ének“-ének Esztergomról szóló részéhez annyi szó fér, hogy fel kell tennünk, hogy Rogerius az itt történeteknek nem vala szemtanuja, hanem a tatár táborban, talán éppen hegedűsök ajkairól hallotta az általa elmondottakat. — Csakhogy a mi a tatár költő dalában szépen beillett, annak a történet lapjain nincs helye. — Igaz ugyan, hogy nem lett volna csuda, ha a gyenge nők ilyenre vetemednek, a mikor az erős férfiak készek valának a vad ellenség eszközévé lenni hazájuk rontására, csak hogy nyomorult életüket fentarthassák ¹⁾. — Mindazáltal igen bajos elhinni, hogy oly sok előkelő hölgy ráért az ostrom hevében ily gyalázatos szándékot megbeszélni, s hogy szépen felcizfrázva összegyűlhettek a nélkül, hogy ez szemet szűrt volna. — Meg aztán elég különös az is, hogy oly lovagias készséggel elvezették őket vezérükhöz azok a dühös tatárok, a kinek szabad prédájára volt hagyva a szerencsétlen város, és a kiknek egész eljárása mindenkor azt tanusítá, hogy

¹⁾ Rog. 41 l.

gyakran eszökben forgaták hatalmuk alapítójának, a híres Dsengiszkhánnak eme barbár mondasát; „A legnagyobb élvezet az, ha legyőzzük az ellenséget, magunk előtt hajtjuk őket, elveszük a mijök van, könyezni látjuk a nekik kedves személyeket, lovaikra vetjük magunkat, lányaik-és nejeiket karjaink közé fogjuk ¹⁾.”

A mióta ragyogó tollú Jókaink kiadta Decameronában „Az esztergomi százszor szépek” című elbeszélését, többen elhitték neki, hogy az a szerencsétlen 300 hölgy nem volt magyar. — Azonban, ha kételkedésünk nem volna alapos, s ez a szomorú jelenet csakugyan végbe ment volna: a körülményeket egybe vetve, az ellenkezőt kell állítanunk. — Az idegen nemzetségi polgárság kincseivel s bizonyára családjával együtt a várba menekülvén, csak is a városba gyűlt nemes hölgyekből kerülhetett ki majdnem háromszáz urnő. — Különben is Rogerius „Nagy urnők”-ről (*domine magne*) beszél, ez a cím pedig az akkori hivatalos nyelv szerint csak is a nemesek hölgyeit illette meg. — Nem áll tehát Jókainak ez a hozzá vetése, valamint Bél Mátyásnak az a véleménye sem, a melyet az 1835-ki Regélőben Birkés Endre, s az 1856-ki „Vasárnapi Ujság”-ban, az országszerte szeretve tisztelt István bácsi emlitenek, hogy t. i. „leeresztet hajjal és széttépett ruhákkal” mentek a tatár khán elé. — Tudtunkkal egyedül Rogerius beszéli el ezt a szomorú históriát, és pedig — mint láttuk — éppen ellenkezőleg; és azért azt kell feltennünk, hogy Bél Mátyást em-

¹⁾ Cantu Caesar, Vil. tört. IX. köt. XII. könyv. 230 l.

lékező tehetsége csalta meg, a midőn az említett sorokat írta.

Az esztergomi várat a vitéz Simon gróf megvédelte a tatárok ellen. — Hányszor rohanta meg a vad mongol sereg az erősséget, és mennyi ideig tartott ennek ostroma: arról semmit sem tud a különben bőbeszédű Rogerius.

Mi adott okot a tatárhad elvonulására, arról sem szólnak ama kor emlékei. — Valószínűleg a nagyrészen lovasságból álló tatársereget a takarmány hiánya kényszeríté abba hagyni a vár ostromát¹⁾. — A jámbor idők közvéleménye sz. István közbenjárásának tulajdonítá a várnak vivatlan maradását.

Az apuliai származású Rogerius nagyváradi kanonok az általa elbeszéli eseményeknek nagyrészen szemtanúja vala; s e miatt írónk feltétlenül hitelt adtak állításainak, bár azt nem tagadják, hogy a történetek élénk benyomása alatt némi túlzást engedett magának. — Mi azonban tudva az ő munkájának előbeszédéből, hogy nem vala mindennek tanúja; látva, hogy úgyszólván minden sorából kéri az igyekezet, minél érdekesebbé tenni tárgyát; s tapasztalva, hogy előadása itt-ott az oklevelek hiteles adataival ellenkezik: igen óvatosan használtuk „Siralmas ének“-ét, s ellenében Tamás spalatói főesperesnek adtunk igazat egyben-másban; a ki — amint látszik — adatait nyugodtabb kedélyvel és jobban megválogatva közölte.

Rogerius hitelét azonkívül igen emelte az a körülmény, hogy azt tartották felőle, hogy Já-

¹⁾ Tam. 81. 1.

nos nevű pesti, tehát magyarországi püspöknek ajánlotta művét. — Azonban ezt a hibás véleményt szerencsésen megcáfolta Bunyitay Vinczé, a „Századok“ 1873-ik folyamának 69.70-ik lapján, Keresztury nyomán kimutatva, hogy az említett János sem pesti, sem — a mint Dezsericzky véli — váci püspök nem vala, hanem hogy az senki más, mint a nápolyi királyságban fekvő Paestum ma (Pesti v. Pesto) városának püspöke, Toletanus János bibornok, a kinek Rogerius, mielőtt nagyváradi kanonok lett, káplánja vala, s a kinek pártfogása folytán ő 1249-ben a spalatói érseki székre jutott.

Nem vétünk tehát nagyot Rogerius ellen, ha adatait vizsgálva, oly akadémikuskodó kritikával élünk, a milyent eddig nem szoktak használni irányában iróink.

ESZTERGOM A TATÁRJÁRÁS UTÁN.

A mongol csordák még 1242. aug. havában elhagyták őseink szomorú örökét, a mely pusztításuk gyászos következményeit megsínylette. — Ez év tavaszán az ellenség fegyvere elől elrejtőzött földműves nem szántott, nem vetett, a parlagon hagyott föld buján tenyésző dudvája pedig nem jutalmazta az arató fáradozásait. — A házi marhát elrablá a durva ellenség; a lakóhelyeket pedig a tűznek árja tette hamuvá. — A temetetlen hullák halmai seregestől csalták ide a fenevadakat, a melyek alkalom adtán nem kimélték az élőket sem; a vérrel ázott földnek mirigyes párája pedig ezereknek életét oltá ki. — És így akit az ellenség pusztító fegyvere megkimélt, az az éhenhalás, nyavalyák, fenevadak, és a dög-halál veszedelmeinek vala kitéve.

De a bölcs király nagyobbnak mutatkozott a helyreállítás óriási munkájának végrehajtásában, mint a hadak veszedelmeiben. — Az ő akadályt nem ismerő erélye a hazafiak drágán szerzett tapasztalásával és a tűzhelyüktől megfosztott emberek szorgalmával egyesülten lassankint behegeszté az ország sebeit. — A johanniták vitéz csapatától kísérve, külföldön vásárolt gabnát és vonómarhát osztogatva, a kipusztult helyekre gyarmatosokat telepítve járt és kelt

szerte a hazában a lépteit a helyreállított rend áldásai követték.

Az esztergomiak ez időben kisebb mértékben osztoztak a hazai föld sanyaruságaiban. — A mint a tatár had eltisztult a vivatlan várnak falai alól, leszállottak földult városukba; de nem siránkoztak annak romjain, hanem gyorsan eltakarítva a szörnyű csapásnak emlékeztető jeleit, kiki lakóhelyének helyreállításáról gondoskodott. — Áldott vidékük bőviben levén a szükséges anyagoknak: az Urnak templomai, a kereskedők kamarái, és a magánosok házai oly gyorsan épültek, hogy a káptalan még az 1242. év szeptemberének 29. ik napján bérbeadhatta egy kőből épült házat, a mely a latinok utcájában feküdt, bizonyos Ádám nevű fűszerkereskedőnek ¹⁾, és pedig oly feltétellel, hogy mindjárt az első évben két márka finom ezüstöt fizessen házbérül. — Hogy egy kereskedő oly összegért bérelt házat, a melynél nagyobbát a békességes évek áldásos idejében sem igen szoktak követelni, biztos jele annak, hogy a város ekkor már eléggé népes vala, és hogy a polgárok kincseit nem rabolta el a vad tatár. — Földel alá jutván az esztergomiak, a betegségek számos nemeitől menten maradának. — Az éhenhalás gyötrő kinaítól sem igen kelle tartaniok. — Föltehetjük ugyanis, hogy a midőn az ostrom viszsza-
szaveréséhez készülődtek, bizonyára gondoskodtak a hosszabb időre szükséges élelemről. — De különben is hazánk délnyugati negyedében kevésbé dult a pogányok fegyvere, a pénzzel bő-

¹⁾ Mon. I. 344.

ven rendelkező kereskedő nép pedig bizonyára talált utat és módot, hogy felhasználva kincseit, gátat vethessen az éhség pusztító hatalmának.

Mig az esztergomiak városuk helyreállításán fáradoztak, november havában a király odaérkezett, és örvendezve látá a szorgalmas munkálkodás eredményeit. — Szent Márton ünnepén (nov. 11.) egy levelet intézett IV. Incze pápához, a melyben arra kéri őt, hogy hallgassa meg követeit és szavaiknak hitelt adjon. — A hős Simon grófot és Bertalan pécsi püspököt küldé e levéllel Rómába, hogy értesítsék Krisztus földi helytartóját az ország szomorú helyzetéről, s kérjék ki bölcs tanácsát és hathatós segítségét. ¹⁾ — És mivel Esztergomban kevésbé vala szükséges közreműködése, néhány nap múlva eltávozott, s már nov. 16-án a nógrádmegyei Verőcén vala. ²⁾

A következő télnek zordon napjai, a melyek az építkezést akadályozták, a szervezésre lőnek fordítva. — Az esztergomiak számbavették ekkor veszteségüket, rendezték birtokviszonyaikat, helyreállíták jogaikat, hogy így a rend által biztosított nyugodtsággal foghassanak majd újra a munkához. — Az örmények, a kiknek kiváltság-levele az elhamvad Esztergom üszkei közt veszett, a királyhoz fordultak, hogy engedje őket régi kiváltságaikkal élni. — Béla szívesen engedett kérésüknek, és 1243. március 31-én egy oklevélben ünnepélyesen birtosítá jogaikat ³⁾. — Valószínű, hogy az olaszok is hasonlóképen tőnek, s hogy ők is megnyerték legalább egy

¹⁾ Fejér Cod. Dipl. IV. I. 298. — ²⁾ Győri tört. és rég. füzetek. I. 298. — ³⁾ Mon. I. 345.

időre azt a kiváltságot, hogy az ország határain belül nem kelle vámot fizetniök, mert különben alig magyarázhatnók meg, hogy a káptalan csak 1251-ben lépett ismét a vám jövedelmeinek birtokába.

A vidéken is helyreállottak ez idő alatt a rendezett viszonyok. — Eljöttek lassankint azok, a kiknek a Vértesek s a Pilis rengeteg erdőségei nyujtának menedéket, és felépíték szétdúlt tanyaíkat. — Nem egy község új urat nyert. — Így Simon gróf visszaérkezvén Rómából, vitézségeért és a haza körül szerzett egyéb érdemeiért, különösen pedig az esztergomi vár hősi védelmeért visszanyerte Osenkét, s azonkívül nemzetsége több más jószágot is kapott az érdemek jutalmazásában, bőkezű királyától. ¹⁾ — A tatárjárás szülte pénzszükség is nem egy birtokost kényszerített jószágá eladására. — Így a muzslai nemesekről tudjuk, hogy lassacskán majd minden birtokukat eladták. ²⁾

A tavasz beálltával fokozott hévvel kezdtek a helyreállítás nagy munkájához az esztergomiak. — A hős johanniták elfoglalták régi helyeiket, meg lőn vetve a ferencrendiek nagyszerű kolostorának alapja, fölépült Szenye urnő palotája, elkészült ennek szomszédságában a káptalannak ismét egy háza, a melyet az szent István ünnepén (aug. 20.) Herbord és Ybur nevű esztergomi polgároknak adott bérbe ³⁾. — A király hívó szavának engedve, számos kereskedő jött Felső-Olaszország tartományaiából, s lett szép hazánk.

¹⁾ Mon. 345. — ²⁾ Mon. I. 383, 429, 456. — ³⁾ Mon. I. 354.

ban új hazára. — Esztergom lakosai lőnek a Rubini-ak, Jonini-ak, Godini-ak, Arcini-ak ¹⁾. Elkini-ek, Giletti-ek ²⁾, Nigrani-ak, Baldini-ak ³⁾, és mások a kik új tőkét hozva magukkal, visszaállították, sőt növelték az esztergomi piac régi hírét és élénkségét.

A királyi kamara hivatalnokai is visszatértek. — A tatárjárást követő évtizedből két kamaraispán nevét ismerjük, a kik mindketten a királyi udvar különös kegyét birták. Az egyik, Szemény (comes Scemeyn), a mint neve is mutatja magyar vala, s a királynétól Bajon helység határában negyven holdnyi földet nyert ajándékkul, a melynek birtokába 1244-ben lépett. ⁴⁾ — A következő évben e jószága gyarapítására megvette Szemény Poroszlói Gyulától a Sartivanveche nemzetségnek szomszédos birtokát; Vince nyitrai főesperestől és ennek testvérétől Göncöltől (Guncel) pedig ezeknek ugyancsak Bajon határában fekvő földet ⁵⁾. — Másik birtoka Nosztra (Nostrue) vala, a melyet V. István királylyal elcserélt bizonyos Údvárnok (Vdwornuk) nevű jószágért, a mely körülbelül a mai Bajna tájékán feküdt ⁶⁾. — A másik kamaraispán, Arcini (comes Archynus, Arcynus, Arrucynus), velencei származású vala. — 1249-ben született gyermekét az ő kérelmére maga Mária királyné tartotta keresztvizrre. — A királyi pár keresztfia Béla nevet és valóban királyi ajándékot

¹⁾ Mon. I. 525. — ²⁾ Mon. I. 571, 606. — ³⁾ Fejér Cod. Dipl. VIII. III. 502. — ⁴⁾ Wenzel. Árpádkori új okm. tár. VII. 178. — ⁵⁾ Mon. I. 360. — ⁶⁾ Wenzel. Árpádkori új okmánytár. IX. 324.

nyert, mert keresztszülői atyjának, s így közvetve neki ajándékozták az Esztergom mellett fekvő Nyírföldet, a mint erről az 1249. november 28-án kelt s diszesen kiállított oklevél tanuskodik ¹⁾. — S e férfiakat, a kik országos hivatalokat viselének, a kik közül az egyik a király komája vala, az oklevelek mindig „civis Strigoniensis“-eknek, esztergomi polgároknak nevezik; s Arcini 1272-ben a városnak bírása is vala.

A polgárok ily kegyelése, a melyet a következő században is ritkaságképen említ kőszorus történetírónk, Horváth Mihály ²⁾, az új lendületet nyert kereskedelem s a lakosság szorgalma népeisé, gazdaggá s virágzóvá tették ismét Esztergomot.

Mint a virágzó tavaszra a májusi dér, oly lankasztólag hatott városunk fejlődésére az a rémitő hír, hogy a tatárok ismét betörni készülnek a hazába, s így ismét romlás fenyegeti mindazt, a mit egy hosszú évtized alatt újra alkottak. — De okulva a multakon, most már nem várták közönnyel a jövőndöket, hanem erősen készülődtek, hogy az események meg ne lepjék őket. — IV. Inceze pápa 1247. febr. 4-én meghagyta a főpapoknak, hogy megerősített helyekről gondoskodjanak, a hová a reájuk bízott hívő néppel együtt vonulhassanak, ha ismét veszedelem érne az országot; s az ily erősségek építését tanácsal és segítséggel előmozdítsák ³⁾. — A király a haza nagyjai közül soknak megengedte, hogy

¹⁾ Mon. I. 379 és Tab. VI. — ²⁾ Történettudományi pályamunkák, II. 250. — ³⁾ Mon. I. 365.

birtokán várat emelhessen. — Az efajta engedélyek közül Esztergom történetére nézve legfontosabb az, a melyet Mária királyné nyert, mert ez adott alkalmat Pilis megyének Esztergomtól való elszakadására. — A király aszszony ugyanis óhajtván, hogy legyen biztos menedékhelye, a hol zavargós időkben udvarával és a nyulszigeti kolostor apácáival, a kik között vala Margit, a királyi szűz is, magát megvonhassa, arra kérte férjét, hogy engedje meg neki a visegrádi puszta hegyfokon várat építeni. — Bélának beleegyezését kinyervén, nem kimélt semmi költséget, nem kimélte még ékszereit sem, csakhogy az erősség minél előbb elkészüljön. — Béla pedig, hogy nejének áldozatait megtérítse, a nagy részben királyi birtokokból álló s már korábban külön megyévé alakított pilisi kerületet az új várral neki adományozá 1259-ben.¹⁾ — De nem ez évben vált el Pilis Esztergomtól, a mint Bottka Tivadar véli, hanem korábban, mert már 1251-ben említi egy oklevél Fülöpöt, Pilis megye főispánját.²⁾ — Ez az elszakadt kis vármegye később Esztergom rovására terjeszkedett olyannyira, hogy Zsigmond király idejében az Esztergom tőszomszédságában fekvő Zamárd, Ákospalota s Bajon helységek Pilis részei valának.³⁾

Ambár ekként a tatárok betörésétől való félelem egyrészt Esztergom politikai fontosságának csökkentésére adott ugyan okot, de más részt alkalmat nyújtott IV Bélának az eszter-

¹⁾ Mon. I. 505. — ²⁾ Mon. I. 386. — ³⁾ Fejér. Cod. Dipl. X. II. 345.

gomi polgárok iránt való jóakarátának kitüntetésére. — Azt óhajtá ugyanis e nagy király, hogy az esztergomiak a balszerencse csapásaitól jobban meg legyenek óva, mint a tatárfutás idején, és azért az erősnek bizonyult várba akará őket telepíteni. — A várnak körülbelül ötezer négyszög ölnyi területe vala, és még ennek is legalább felét a két templom, a királyi és érseki palota, a kanonokok lakóháza és egy temető foglalta el. — A király tehát, hogy a polgárok számára helyet nyerjen, Vanchai István érseket arra kérte, hogy foglalja el a királyi palotát a melyet már Imre és Endre királyok ugy is elődeinek adományoztak, de a kik azt elfogadni nem akarták és engedje át ezért a vár területének ama részeit, a hol ő maga és cselédsége laktanak. — Az érsek IV. Ince pápa rendeletéhez hiven, nem tett nehézséget, s a csere 1249 márczius 15-én meg-lőn erősítve ¹⁾). — A király engedélyével az olaszok akartak a várba telepedni.

De a tatárok beütéséről terjesztett hírek nem valósultak; hazánk ez alkalommal ment maradt a háború iszonyaitól, s a demokrata szellemű s heves olaszok nem lakhattak a vár védő fala mögött. Ők a városi élet szülőházájából jöttek, s ős kormányzathoz szokott szellemük nem tűrhette, hogy az erősségnek s így telkeiknek is tulajdonképeni ura az érsek vala. — Függetlenségre törő vágyaiknak nem tetszhetett legterhesebb adózásaik, a vám és dézsma birto-kosának, a káptalannak szomszédsága, a mely által ez nyomást gyakorolhatott reájuk. — Ők a

¹⁾ Mon. I. 376.

kényelem hazájából jöttek s nem férhettek meg oly szűk területen. — Azért mindjárt a telkek kijelölésénél viszálykodások támadtak, s még kardok csattogásáról is szól ez események emléke. — Ezt az egyenetlenséget még az is szította, hogy a káptalan 1251-ben törvényesen be lön vezetve a várn birtokába ¹⁾, és ez hosszú pörre adott alkalmat, a melynek eredményéről alább fogunk szólni. — Az érsek és a káptalan nem tűrhették szomszédságukban ezt az örökös civódást, s azért a királyhoz fordultak. — Béla pedig látván, hogy jóakarató szándéka megghiúsult, engedélyét visszavonta. — A királyi palotát a vár egész területével együtt véglegesen az érseknek adományozta; a polgároknak pedig meghagyta, hogy régi helyeikre költözzenek vissza. — Az e dolgokról tanuskodó oklevél 1256 december 17-én kelt ugyan, de a visszatelepítésnek jóval korábban kellett megtörténni ²⁾.

Mellőzük azt, hogy az oklevél erről, mint mult eseményről beszél, s hogy a polgárok épületeiről egy szóval sem emlékezik, a melyekről pedig intézkedni, s talán értök kárpótlást nyújtani még is csak kellett volna; mert azt, hogy hét év alatt semmisem épült volna, föl nem tehetjük. — Biztos adatok győznek meg bennünket arról, hogy már 1255-ben, tehát egy évvel az említett oklevél kelte előtt, városunkban a régi viszonyok helyreállottak volt. — Ez évben ugyanis Jakmini (Jakmyrus) nevű olasz férfiú vala a város birája. — Ez bizonyáglevelet állított ki arról, hogy bizonyos Jóbnak neje Szent-Pál helység határában földet

¹⁾ Mon. I. 386. — ²⁾ Mon. I. 439.

adott el a káptalannak¹⁾. — Jakmini ez oklevélben magát „maior ville“-nek, a helység bírájának nevezi s megemlíti az esztergomi község polgárait (cives de vico Strig.) a város árkat (extra et prope fosattam), és a divatozó hoszmértéket, a melyet magyarul rőf-nek neveztek (nulgó Reyf). — Ugyanebben az évben bizonyos István nevű esztergomi (de vico Strig.) kereskedő földeket vett a muzslai nemesektől²⁾. — Mindezek hangos szavú tanui fenuebbi állításunknak.

Ugyancsak 1255 ben október 14 én hirdették ki Béla királynak az esztergomiak pörös ügyében hozott döntő ítéletét. — Az esztergomiak ugyanis azt állíták, hogy ők tartoznak ugyan vámot fizetni a külföldön szerzett portékáiktól, de amit Budán vagy Fehérvárott, szóval az ország határain belül vásárolnak, attól nem követelhet vámot a káptalan. — Azonban a káptalan tekintélyes tanuk által, a kik között maga a megye ispánja Jákó (comes Jako, frater Martini Bani) és néhány öreg polgár is vala, bebizonyította, hogy jogában áll ilyen portékáktól is vámot szedni, hogy az előtt is kelle ezt fizetniök, s hogy a midőn Róbert érsek idejében megtagadták ezt, kiközösítéssel valának sújtva, míg nem esküvel fogadták, hogy minden akadékoskodás né kül fizetni fogták. — Hosszas pörlekedés után a király meghagyásából a káptalannak tizenkét legtekintélyesebb tanuja a szent-királyi templomban esküt tőn a város bírájának és a polgárság küldötteinek jelenlétében, s az esztergomiak elvesztették ügyöket. — Egyedül azt engedte meg nekik a

¹⁾ Mon. I. 431. — ²⁾ Mon. I. 429.

király, hogy ha valamely portékától már egyszer fizettek vámot a káptalannak, attól többé nem kelle fizetniök, ha mindjárt többször vinnék is át a vámsorempón ¹⁾).

A várba való telepedés ügye, és a vám miatt való viszálykodások lankasztották ugyan egyidőre városunk fejlődését; de ezek multával, a következő néhány évtized alatt, amelyekről még röviden és általánosságban szólni akarunk, folytonos haladást és virágzásnak csiráit magában rejtő átalakulást vehetünk észre. — Ezt a változást nem a törvényhozás rendelte el, hanem a viszonyok hatalma idézte elő és legszorossabb összefüggésben áll az ősi magyar alkotmány átalakulásával.

Alkotmányunknak az Árpádok korában történt változásait újabb íróink, köztük Salamon a királyi hercegek viszálykodásainak tulajdonítják. — Ezek tették szükségessé, hogy a királyok a haza nagyjainak, a kiknek hűséges támogatására szorultak, mindég nagyobb befolyást engedjenek az ország ügyeire. — Ezek adtak alkalmat arra, hogy bőkezű királyaink kitünőbb hűveik szolgálatait a várak javaival jutalmazták s ekként az ősi alkotmány sarkkövét megingaszták. — Az e miatt aggódó hazafiak, élükön az esztergomi érsekekkel, megkísérték ugyan az alkotmány bomladozását megakadályozni; azért nem is fogadták el a várak javait a királytól. — Ez valószínű oka annak, hogy miért nem foglalták el Jób érsek utódai az esztergomi királyi palotát. — De önzetlen fáradozásaikkal célhoz nem értek, mert

¹⁾ Mon. I. 425.

törekvéseik legkiválóbb emlékének, az aranybulának, több pontja soha sem lépett életbe. — Béla, a ki atyja életében ez alkotmányos ellenzéknek vezére vala, megkísérté ugyan elszedni a várak elpazarolt javait a jogtalan birtokosoktól, de eljárása olyan elkeseredést szült, a mely csak a sajói gyászos napon szűnt meg.

A tatárjárás után a viszonyok kényszerítő hatalma szükségessé tévé, hogy egyesek is emelhessenek várakat. — Ez a körülmény, s a külföldiek nagy számmal való betelepődése nagyban elősegíté a külföldi intézmények hatását hazánk viszonyaira. — S nyugot európai szellem befolyása alatt a régi magyar alkotmány jobbágysai (jobagiones) bárókká gróffokká, s a főurak területeiken valóságos kis királyokká lettenek. — Ez a befolyás teremté meg a hatalmas magyar olygarchiát, a mely az átalakulási idő szomorú körülményei között Csákokat, németújvári grófokat, s Aporokat adott ugyan a hazának, de később az erős kezű királyok vezetése alatt hatalmassá tévé a magyar nemzetet.

Ez a befolyás semmisíté meg az ősi várendszeret; ez változtatá meg az ország szolgáló népeinek jogi állását; ez teremté meg a „libera villa“-kat a szabad városokat.

Ez birta az 1267-ik évi törvényhozást annak elhatározására, hogy az udvarnokok a szabad hospesek kiváltságaival élhessenek, s hogy az ekként gyarapított városi elem képviselőinek már ne a hospeseket, hanem a „libera villa“-kat a szabad városokat ismerje el¹⁾.

¹⁾ Kovachich. Pestigia Comitiorum, 1790, 136. 138. 1.

Az ősi várszerkezet feloszlása hatalmuk legkitűnőbb forrásától fosztá meg királyainkat, s azért ezek kénytelenek valának tekintélyük fenntartására a kiváltságos testületekre: a harcias kúnokra, a hűbéres német lovagok vitézségére és a városok áldozatkészségére támaszkodni, s ezeknek hűségét maguknak biztosítani. — Ez oknál fogva kegyelték ezután királyaink a városokat; és bár igazság szerető lelkük nem engedte őket arra ragadtatni, hogy a polgároknak netalán jogtalan követeléseit helyben hagyják, mindazáltal azok érdekeit a kedvezés minden nemével előmozdítani igyekeztek.

Esztergom egyike vala a legelső királyi városoknak. — Már 1272-ben „regalis civitas“-nak királyi városnak nevezi egy oklevél ¹⁾. — A város lakossága ugyanis a már említett intézkedések következtében némi csekély kivétellel az aze-lőtti kiváltságos testülettel egyesült; s az egyes testületek jogainak összesége Esztergom városának jogává, az olaszok bírása pedig Esztergom bírájává lőn. — A tatárjárást követő négy évtizedből e bírák közül a következőket ismerjük: Jakminit (Jakmynus maior ville) 1255-ben Rubinit (Rubinus maior ville, villicus) 1265 és 1269-ben, Arcinit (Arcynus comes. Index de vico Strig.) 1272-ben és Elkinit (Elcinus comes Judex), 1280-ban ²⁾. — Ama kiváltságok közül, a melyekről tudjuk, hogy velők ez időkben éltek az esztergomiak, megemlítjük kettős pecsétjüket és sajtáságos hiteltörvényüket.

¹⁾ Mon I. 599. — ²⁾ Mon I. 431, 525, 571, 606, és Fejér. Cod. Dipl. V. III. 69. —

Az Árpádok korában még királyaink sem igen használtak kettős pecsétet, annál kevésbé egyes testületek. — Egyedül az esztergomiaknak vala kiváltsága, hogy ama gyönyörű kettős pecséttel hitelesíthették hivatalos irataikat, a melyet a városi tanács hazafias buzgósa 1814-ben a nemzeti múzeumnak ajándékoza, s ez által megfosztá a létesítendő városi múzeumot egyik legérdekesebb kincsétől. ¹⁾

A kereskedésnek a hitel levén talpköve, ennek emelését nem téveszték szem elől Esztergom számító kalmárai. — S azért kieszközölték a királytól, hogy erősítse meg ama szokásukat, a melynél fogva a váltójogi eljárásnak egy neme dívott közöttük, a mely abban állott, hogy ha valamely polgár adós vala, s a kitűzött napra nem fizethetett, a városi hatóság közbenjárására új határidőt nyert; de ha ekkor sem fizetett, jószágát a városi hatóság „secundum consuetudinem et libertatem civitatis,” a város szokása és kiváltsága szerint minden további pör nélkül átadta a hitelezőnek. ²⁾

Ilyen szükségeinek megfelelő intézményekkel bírván s a királyok kegyével dicsekedvén, a tatárjárást követő néhány évtized alatt folyton emelkedett Esztergom, bár adózási terhei nem könnyebbültek.

Piacát a félvilág kalmárai ismerték és látogatták. — Azon kori polgárait maig büszke le-

¹⁾ Rajzát lásd, Mon. I. 64. 65. — ²⁾ Mon. I. 606. és M. Sion III. 949. —

het, mert ezek gazdagok valának; Cséven ¹⁾, Csolnokon ²⁾, Muzslán ³⁾, Sebelénben ⁴⁾ birtokokat szerzének; tekintélyük a vidék népe előtt oly nagy vala, hogy nem egy izben béke bírakul kérettek föl ⁵⁾; s köztük nem egy országos hivatalnok (comes) vala ⁶⁾. — Ez időben alapíta a pálosok magyar szerzetét a fiai közül származó Őzséb, a kit a boldogok sorában tisztel az egyház. — Közvetlen szomszédságában két új község alakult; a Viziváros és Ujfalu. — Nyilvános és magán épületei szaporodtak és szépültek. — Ez időből nem egy palotáról emlékeznek az oklevelek ⁷⁾. Ez időben épült a városháza ⁸⁾, Kovácsi szomszédságában a ciztercitáknak szűz Máriáról címzett apátsága, a melynek kegyura a Szentemágócs nemzetség (generacio Scen-temaguch) vala ⁹⁾, a szt Ágoston rendjének hit-tani intézete ¹⁰⁾, s a Ferenc-rendiek monostora, a melybe e rendet maga IV. Béla vezette be, a melynek egyházában lőn eltemetve e nagy király családotól ¹¹⁾.

E tények ékesen szóló tanui a pezsgő életnek s a város szellemi és anyagi téren való előhaladásának. — De ha mindazáltal valaki ezekben a hanyatlás jeleit akarja látni, ám teljék kedve, de mi vele e dologban soha egyetérteni nem fogunk.

¹⁾ Árpádkori új okmánytár. IX. 132. — ²⁾ U. a. IX. 210. és Mon. I. 606. — ³⁾ Mon. I. 429. — ⁴⁾ Mon. I. 447. — ⁵⁾ Mon. I. 599. és Árp. új okm. tár. IX. 187. — ⁶⁾ Mon. I. 360, 379, 571, 606, 599. — ⁷⁾ M. Sion. III. 857, 949, 950. — ⁸⁾ M. Sion. III. 546. — ⁹⁾ Hazai okmánytár VI. 375. — ¹⁰⁾ Paulai sz. Vincze leányai. 65. — ¹¹⁾ U. o. 68. 69.